

**РОЗВИТОК ШКІЛ З 2-3 МОВАМИ НАВЧАННЯ В УМОВАХ
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ
ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ В ОРГАНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
(1991–2010)**

к. пед. наук, ст. наук. сп. Шевченко С. М.

*Україна, Київ, Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук
України*

***Abstract.** The article in analyzing the organization of the educational process in schools with 2-3 languages of instruction in the context of differentiation of secondary education in the conditions of independent Ukraine (1991-2010). It found that during the study period was revived educational system of national minorities.*

It was established that during the implementation of government policy education of national minorities was declared on the equality of acquiring knowledge and skills, ensuring the free development of national languages and cultures.

***Keywords:** independent Ukraine, development of curricula, differentiation, schools with 2-3 languages of instruction, courses, electives.*

Основними напрямками розвитку школи в умовах незалежної України, в 1991–2010 рр. була реалізація в навчанні й вихованні школярів ідеї народності на основі засвоєння та розвитку традицій національних культур інших народів, які проживали в Україні. Право національних меншин на освіту забезпечувалося відповідно до програм Міністерства науки й освіти України за участю управлінь освіти і науки при обласних державних адміністраціях і місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування.

Національні меншини, за наявності культурних, побутових відмінностей, різних форм ментальності у своєму взаємозв'язку набували системної єдності, трансформуючись у певну організаційну цілісність. Розвиток їх великою мірою були пов'язані з національною політикою, що сприяли подальшому розвитку, зокрема культурному, всіх етнічних спільнот. Сучасний дослідник наголошує: «Національне відродження – не лише усвідомлення етнічної культури, мовної єдності, вагомості, багатючих національних ресурсів, не просто засвоєння народом своєї національної неповторності. Воно пов'язане з усім

цілеспрямованим процесом життєдіяльності людей даної нації, формуванням особи як суб'єкта національної свідомості, національної культури» [19, с. 202].

Головними напрямами оновлення школи в Україні була реалізація ідеї народності на основі засвоєння традицій національних культур: відродження ролі школи в розвитку культури народу, демократизація всіх сторін шкільного життя; індивідуалізація та диференціація навчально-виховного процесу. Основним шляхом здійснення індивідуалізованого навчання є диференційований підхід – «національний критерій диференціації шкільної освіти», зокрема для шкіл національних меншин [20, с. 82]. Загальноосвітня школа республіки функціонувала у вигляді «навчальних закладів різних типів» [12, с. 35.]. Запровадженню диференціації «за національним критерієм сприяло положення про забезпечення всіх націй та національних меншин які проживають в Україні, вихованням і навчанням їхньою рідною мовою» [1, с. 296.]. «Зовнішня диференціація організації шкільної освіти, – ґрунтувалася не на здібностях і нахилах учнів, а на їхній належності передусім до певної статі чи національності» [2, с. 64]. Школи ділилися за соціальною і національною ознаками. Це було притаманне як школам з російською, румунською, угорською, молдовською, польською та ін. так і з 2-3 мовами навчання.

Відповідно до законодавства України, а також з огляду на специфіку етнонаціонального й етнокультурного розвитку української держави, освіта національних меншин сприяла збалансованому задоволенню освітніх запитів усіх компонентів складної етнонаціональної структури українського суспільства. Законодавча база гарантувала передовсім вільний розвиток національних меншин та стимулювала їхнє прагнення зберегти свою ідентичність.

Освіта національних меншин України на даному етапі розвивається як система заходів країни, спрямованих на задоволення освітніх потреб представників різних етносів і одночасно громадянської активності представників цих спільнот. Законодавча база гарантує, вільний розвиток національних меншин, стимулюючи їх прагнення зберегти етнічну самобутність, мову і культуру. Правовою основою формування державної

етнополітики стали Декларація прав національностей України (1991), Закон України “Про громадянство” (1991), Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”) (1991), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992), Конституція України (1996), Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (1997), Національна доктрина розвитку освіти (2002), Закон України «Про засади державної мовної політики» (2012) та ін. У ст. 6 Закону України “Про національні меншини в Україні” зазначено, що держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою, вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації [8, 9].

Аналіз розвитку шкіл, освіти національних меншин в Україні свідчить, що засвоєння культурних і духовних цінностей свого та інших народів, норм, які регулювали стосунки між поколіннями, націями, сприяло естетичному й матеріально-етичному розвитку. У Національній доктрині розвитку освіти наголошується на збереженні та збагаченні українських культурно-історичних традицій, вихованні шанобливого ставлення до національних святинь, української мови, а також до історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживали в Україні [5, с. 51].

Питання розвитку шкіл національних меншин давно цікавили дослідників (М. Авдієнко, Б. Чирко, В. Войнолович, Л. Войнолович, О. Бистрицька, М. Марчук, В. Наулко, В. Недольська, С. Очеретко та ін.). Заслуговують на увагу дослідження сучасних учених-науковців Б. Андрієвського, Л. Березівської, Т. Веремчук, Є. Голобородько, Т. Єременко, О. Жосан, В. Загурська-Антонюк, О. Калакура, О. Обидьонові, Я. Лазар, О. Рафальського, Н. Рудницької, С. Рудницький, Н. Медведчук, І. Миронової, С. Сухачов, О. Сухомлинської та ін., де висвітлюються питання організації системи освіти для національних меншин і полікультурної освіти й виховання. Учені внесли значний вклад у розробку проблеми національно-культурного

будівництва для національних меншин в Україні кінця XX – початку XXI ст.: важливі відомості щодо організації шкільної освіти різних етносів, які населяли Україну в досліджуваний період, а також узагальнюючі статистичні дані з питань становлення й функціонування мережі освітніх закладів для національних меншин та питання підготовки педагогічних кадрів для відповідних навчальних закладів. Але напрацювання цих науковців дозволяють виявити лише окремі аспекти становища та діяльності шкіл національних меншин як суб'єкта суспільно-політичних процесів в Україні. Зважаючи на актуальність та недостатню вивченість проблеми ми поставили за мету з'ясувати організаційні засади розвитку шкіл з 2-3 мовами навчання в умовах незалежної України як відображення зовнішньої диференціації у 1991–2010 рр.

Аналіз розвитку шкіл національних меншин в умовах незалежної України (1991–2010), свідчить, що в досліджуваний період функціонувала досить розгалужена мережа загальноосвітніх закладів освіти (російські, єврейські, польські, угорські, молдовські, румунські, а також з 2-3 мовами навчання (українсько-українсько-румунські, російсько-угорські, російсько-румунські, російсько-молдовські й українсько-російсько-румунські, українсько-російською, молдовською; українською, російською, угорською та ін.) з рідною мовою навчання або вивченням рідної мови. Це були школи I, I-II, I-III ступенів, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї як державної, так і приватної та колективної форм власності. Їхня діяльність регламентувалася насамперед постановами Кабінету Міністрів УРСР «Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в УРСР», «Про утворення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР» (1991); «Про спеціальні редакції для випуску літератури мовами національних меншин України» (1992); Положенням Президії Академії наук УРСР «Про утворення відділу єврейської історії та культури» (1991), Типовим статутом середнього загальноосвітнього навчально-виховного закладу (1993), Інструкціями про організацію та діяльність гімназій і про організацію та діяльність ліцеїв (1996); Законами України «Про освіту», «Про громадянство» (1991), «Про національні

меншини в Україні» (1992); Програмою розвитку освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.), Державною програмою відродження і розвитку освіти національної меншини на 1994–2000 рр. (1994) та ін.

Аналіз Типового статуту середнього загальноосвітнього навчально-виховного закладу (1993) свідчить, що діяльність будувалася на принципах доступності, гуманізму; рівності умов для кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; органічного зв'язку з національною історією, культурою, традиціями. На думку вченої Л.Д. Березівської, «...національний компонент змісту освіти має включати знання з рідної мови й літератури, історії свого народу, його традицій, звичаїв та ідеалів, про культуру та побут інших народів, що проживають на території України, сучасні етнічні процеси тощо. Ці знання розкривалися як в обов'язкових навчальних предметах, так і в предметах за вибором учнів, у факультативних курсах. У контексті національної культури формувалися й інтернаціоналізм як переконання, а не як агітаційна теза чи догматичне твердження. Найближча людині історія – це культура свого народу...» [1, с. 373].

Зміст навчально-виховного процесу у школах усіх типів був єдиним і спрямований на національну свідомість українського народу й на культуру народів, які проживали на Україні. Національний компонент змісту освіти включав знання з рідної мови й літератури, історії свого народу, його традицій, звичаїв, ідеалів, культуру й побут інших народів. Ці знання розкривалися як в обов'язкових навчальних предметах, так і в предметах за вибором учнів та факультативних курсах. Національне самовизначення школи відображало національні елементи у її виховній діяльності, відбувалося відродження краєзнавчої роботи, залучення учнів до активної участі в збереженні й охороні святинь свого народу, пам'ятників історії, культури й до засвоєння традиційних ремесел і народних промислів.

Основним документом, який регулював навчально-виховний процес, був навчальний план, що складався на основі розроблених Міністерством освіти

базових навчальних планів. Навчальний процес у загальноосвітніх навчальних закладах здійснювався за типовими навчальними планами.

У Типових навчальних планах початкової школи з українською мовою та мовами національних меншин було затверджено Пояснювальну записку до Типових навчальних планів початкової школи з українською мовою та мовами навчання національних меншин; Типовий навчальний план початкової школи з українською мовою навчання; Типовий навчальний план початкової школи з мовами навчання національних меншин, а також для керівників загальноосвітніх навчальних закладів «забезпечити необхідні умови щодо реалізації Типових навчальних планів початкової школи з українською мовою та мовами навчання національних меншин» [18, с. 1].

У пояснювальній записці до Типових навчальних планів початкової школи з українською мовою та мовами національних меншин було зазначено, що Типові навчальні плани, як і Базовий, складаються з інваріантної складової, сформованої на державному рівні, обов'язкової для всіх загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від їх підпорядкування і форм власності, та варіативної, у якій передбачено додаткові години на предмети інваріантної частини, предмети за вибором, індивідуальні та групові заняття.

Освітні галузі Базового навчального плану у Типових навчальних планах представлені предметами та курсами. Галузь "Мови і література" у школах з українською мовою навчання реалізується предметами "Українська мова" (у робочому навчальному плані – українська мова і читання), іноземна мова або мова національної меншини. Введення другої мови (іноземної або іншої мови національної меншини) здійснюється за рішенням ради навчального закладу відповідно до бажань учнів та їхніх батьків. Для шкіл з навчанням мовами національних меншин ця галузь представлена предметами "Мова навчання" (мова і читання), "Українська мова" (як державна) [18, с. 1].

Галузь "Людина і світ" з урахуванням вікових особливостей учнів у Типових навчальних планах реалізується через навчальний курс "Я і Україна". Курс має на меті особистісний розвиток школяра, формування в

нього почуття патріотизму, належності до Української держави, набуття відповідного громадянського досвіду, ознайомлення школярів з природою та навчання їх гармонійним відносинам з нею. Цей курс сприятиме розвитку в учнів навичок толерантної взаємодії з іншими людьми, набуттю ними елементів знань про навколишній світ і місце людини в ньому, певні способи діяльності, досвід особистісного ставлення до системи цінностей українського суспільства, у тому числі етнічних, загальнонаціональних, загальнолюдських. Він може реалізовуватися варіативно: наскрізним інтегрованим курсом або окремими предметами. «Важливою умовою реалізації вимог Державного стандарту початкової загальної освіти при вивченні курсу "Я і Україна" було створення необхідних методологічних умов, за яких учень пізнаватиме інших людей через усвідомлення власної та інших людей неповторності, а зарубіжний світ – насамперед через пізнання України» [18, с. 1].

У перехідний період вивчення цього курсу може здійснюватися через предмети "Ознайомлення з навколишнім" (1 – 2 класи) і "Природознавство" (3 – 4 класи), або "Довкілля".

У робочому навчальному плані можливі інші варіанти інтегрування окремих предметів (відповідно до програм) за умови збереження загальної кількості годин інваріантної частини та з дотриманням гранично допустимого навантаження учнів відповідно до вимог Державного стандарту освіти. На основі Типових навчальних планів загальноосвітній навчальний заклад складає робочий навчальний план з конкретизацією варіативної частини, враховуючи особливості регіону та індивідуальні освітні потреби учнів [18, с. 2].

У навчальних планах шкіл національних меншин пропонувалося вивчення не лише таких предметів, як рідна мова, література, вивчалася культура національних меншин але й вітчизняний стандарт базової і повної середньої освіти передбачав стисле вивчення культур національних меншин у таких освітніх галузях, як «Мова і література», «Суспільствознавство», «Естетична культура», «Історія», «Іноземні мови» [15, с. 136]. У підручниках з української мови і літератури, рідних мов і літератур через відповідний добір

вправ, переказів, аналіз літературних текстів, дослідження біографії та творчості письменників учням надавалася можливість засвоювати культурні і духовні цінності як українського, так і інших народів.

У школах з 2-3 мовами навчання: українською і російською, українською і угорською, українською і словацькою, українською і румунською, російською і угорською, російською і румунською, російською і татарською, російською і молдовською; українською, російською, румунською; українською, російською, молдовською; українською, російською, угорською та ін. були відкриті класи чи групи з рідною мовою навчання, де рідна мова вивчалася як предмет [13, с. 2].

На відміну від попередніх років (1988/89 н. р.) у навчальних планах на 1990/91 н. р. збільшувався обсяг фольклорного матеріалу; школам і вчителям надавалося право наповнювати навчально-виховний процес специфікою регіону, рідного краю [4, с. 327].

У варіативній частині Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів із різними мовами навчання було передбачено вивчення мов національних меншин як предмета, так і факультативно.

Типові навчальні плани для румунських, молдовських, угорських, польських шкіл та шкіл з 2-3 мовами навчання передбачали вивчення державної, рідної, а також європейських мов. У школах з навчанням мовами національних меншин іноземна мова вводилася за рахунок варіативної складової навчального плану. Наприклад, у школі з 2 мовами навчання: українською і румунською учні румунських класів навчалися румунською й вивчали румунську мову, літературу, історію, культуру, звичаї, традиції свого народу й рідного краю. Поглиблено вивчали румунську словесність майже 400 учнів. За рахунок варіативної складової робочих навчальних планів з румунською мовою навчання були виділені додаткові години на вивчення румунської мови і літератури, історії румунського народу, історії та літератури рідного краю [6]. Навчальний рік розпочинався 1 вересня і закінчувався

проведенням навчальних екскурсій, підсумкового оцінювання і державної підсумкової атестації учнів [18, с. 2].

Однією з особливостей розвитку шкіл з 2-3 мовами навчання було те, що в 90-і рр. відкривалися спеціальні класи, де працювали навчальні факультативні класи та групи рідною мовою. Факультативно вивчалися: угорська, польська, румунська, молдовська, турецька, єврейська, болгарська, німецька та ін. [3, с. 3, с. 23]. У школах практикувалося перехідне становище від факультативного вивчення рідної мови, до введення його як навчального предмета: «Рідний край» і «Культура та мистецтво України»; читання навчальних курсів рідною мовою: «Географія України», «Етнографія та фольклор України», «Історія України» й «Народознавство» у яких зверталася увага на основи національної самосвідомості, прищеплювалася любов до рідної мови; робився акцент на національних особливостях життя і побуту, історії й культури народів України. Крім того, зростала освітня роль національно-культурних товариств; культурно-освітніх й виховних центрів (позашкільні навчальні заклади: недільні школи, які функціонували при національно-культурних товариствах за сприяння посольств, консульств держав прабатьківщини) [3, с. 3]. Відбувалося вивчення рідної мови, літератури, історії, географії, народознавства; школярі знайомилися з культурною спадщиною, національними традиціями, звичаями, побутом свого народу; педагоги виховували патріотизм і любов до України; давали основи етнонаціональних цінностей націй котрі проживають на Україні в підручниках та навчальних посібниках. Це підтверджується тим, що «два мільйони дітей навчаються в Україні мовами національних меншин. Україна є однією з небагатьох держав, де представникам нацменшин надано можливість здобувати повну середню освіту з усіх предметів рідною мовою. За даними Міністерства освіти і науки, нині у державі діють 1880 шкіл з російською мовою навчання, 94 – румунською, 69 – угорською, 9 – молдовською та ін., а також 2242 школи з двома і більше мовами викладання. У тих випадках, коли представники нацменшин не проживають компактно, для п'яти і більше дітей дозволяється відкривати в звичайних школах спецкласи» [7, с. 1].

У місцях компактного проживання етноменшин створювалися умови для їх розвитку; функціонували навчальні заклади різного рівня: підрозділи (класів, факультетів, груп тощо) для викладання мов етносу, або для навчання цією мовою. Наприклад, в Закарпатській області в 1991 р. працювало 33 школи з двома мовами навчання: 29 – українсько-угорською, 2 – російсько-угорською і 2 – з українсько-словацькою мовами навчання. У школах області навчалось угорською мовою 21,03 тис. учнів (10%), 4,6 тис. (2,2%) – румунською, 5,2 тис. (2,5%) – російською. Поряд з цим 1309 дітей вивчали угорську мову факультативно [11, с. 60]. У 1994/1995 н. р. діяло 22 – українсько-угорських (7,9 тис. учнів), 3 – українсько-російсько-угорських (1,3 тис.), 4 – російсько-угорських (1,6 тис.) з 2-3 мовами навчання. У звіті Чернівецьких шкіл національних меншин зазначалося, що в 1994 р. діяло 273 школи: з них 96 – були з румунською мовою викладання, де навчалось 21,6 тис. учнів (16,5%); у 1995 р. з 452 шкіл: 87 – були з румунською мовою навчання, 4 – російською, 35 – з різними мовами, а також вивчалось 5 мов національних меншин: румунська, російська, німецька, іврит, польська [22, арк. 244].

В Одеській області, на початок 1994/95 н. р. функціонувало 11 денних загальноосвітніх навчальних закладів із молдовською мовою навчання, які відвідувало 7087 учнів. У цілому в Україні, в 1995 р. було 983 школи двомовними [23, арк. 120]. Крім того, у 2005/2006 н. р. працювало 7 змішаних. Серед них: українсько-молдовські – 2 та російсько-молдовські – 5, шкіл (2802 учні) [11, с. 124]. Зазначимо, що в Одеській області знаходився чи не найбільший центр молдовського населення в Україні.

Розглянемо заклади, у яких навчання проводилося двома і більше мовами у 2005/2006 н. р. [14, с. 114].

Мова викладання	Кількість шкіл		Кількість учнів	
українська і російська	2032	9.865%	995 325	19.117%
українська і угорська	29	0.141%	8 846	0.170%
українська і румунська	8	0.039%	3 093	0.059%
українська і молдовська	5	0.024%	1 967	0.038%
українська і кримськотатарська	1	0.005%	603	0.012%

українська і словацька	1	0.005%	125	0.002%
російська і молдовська	2	0.010%	835	0.016%
російська і кримськотатарська	33	0.160%	9 646	0.185%
українська і болгарська	2	0.010%	560	0.011%
українська, російська, кримськотатарська	21	0.102%	8 734	0.168%
українська, російська, румунська	2	0.010%	1 312	0.025%
українська, російська, молдовська	2	0.010%	778	0.025%
Всього	2138	10.381%	1.031.824	19.117.482.229%

У 1997 р. в Україні нараховувалося 2,3 тис. навчально-виховних закладів з кількома мовами навчання (2391 – українсько-російських, 28 – українсько-угорських, 7 – українсько-румунських, 9 – російсько-румунських, 22 – російсько-татарські, 1 – російсько-угорська, 1 – російсько-болгарська). З-них 97 % – з українсько-російським викладанням [21, арк. 16; 23, арк. 120]. Проте функціонували заклади, в яких навчання проводилося з паралельним використанням угорської, польської, болгарської та словацької мов. Мову етноменшин як окремий предмет вивчали 55,5 тис. школярів (угорську, польську, молдовську, румунську та ін.) [6, с. 100]. У цілому в Україні у 1999/2000 н. р. діяло 2,5 тис. шкіл з російською мовою навчання, 99 – з румунською, 70 – угорською, 11 – молдовською, 10 – кримськотатарською, 5 – єврейською, 3 – польською. Працювало 2363 школи з кількома мовами навчання, зокрема навчалися мовою: румунською – 27478, угорською – 21267, молдовською – 7243, кримськотатарською – 4335, польською – 1169, словацькою – 87, болгарською – 53 учні [10, с. 134]. Зазначимо, що в Чернівецькій області в 2008/2009 н. р. за мовною мережею функціонувало 356 – з українською мовою навчання (навчалося 82,1% учнів); 77 – румунською (17,4%); 1 – російською (0,5%); було 16 – змішаних, з них: 13 – з українською румунською мовами навчання; 3 – українською і російською [4, с. 124]. У цілому Чернівецькій області працювало 455 шкіл із румунською мовою навчання, де навчання велося румунською мовою, з-них з двома й трьома

мовами навчання: 12 загальноосвітніх закладів – з українською та румунською мовами, 4 – з українською та російською (угорсько-російською, молдовсько-російською, українсько-російсько-румунською, українською-російською-молдавською та ін.). Крім того, в Івано-Франківську функціонувала 1 школа з російсько-польською мовою навчання, в якій навчалося в поточному році 209 учнів. Поширеним явищем була діяльність факультативів та гуртків з вивчення рідної мови. При національно-культурних товариствах діяло 76 недільних шкіл, в яких навчалося близько 8,5 тис. дітей [10, с. 134].

На початок 2008/2009 н. р. в Україні румунською та молдовською навчалися 26427 учнів загальноосвітніх шкіл України, а угорською, кримськотатарською, польською, болгарською та німецькою мовами – всього 23966 учнів [14, с. 87]. У кінці 2008/2009 н. р. дані змінилися.

Таблиця 2

Розподіл загальноосвітніх шкіл за мовами навчання у 2008/2009 н. р.

[14, с. 116].

Мова навчання	Кількість шкіл	У %
українська	16909	84,36
російська	1199	5,98
румунська	89	0,44
угорська	66	0,33
молдовська	6	0,03
кримськотатарська	15	0,07
польська	5	0,02
школи з кількома мовами навчання	1755	8,76
всього	2044	100

Аналіз таблиць про заклади, у яких навчання проводилося двома і більше мовами у 2005/2006 н. р. та 2008/2009 н. р. свідчить про те, що станом на 2008/2009 н. р. їх кількість зменшилася. У 2005/2006 н. р. було – 2138, а стало – на 94 школи менше – 2044. Проте в 1997 р. в Україні нараховувалося 2,3 тис. навчально-виховних закладів з кількома мовами навчання.

Вивчення розвитку шкіл з 2-3 мовами навчання свідчить, що незважаючи на те, що їх кількість зменшувалася в умовах незалежної України розвивалася системи освіти національних меншин. Крім того, протягом 2008–2010 рр. для підвищення кваліфікації педагогічних кадрів здійснювалися різнопланові заходи обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти.

Висновки. На підставі аналізу навчальних програм, архівних джерел та історичної літератури можна зробити висновок, що етномовна політика позитивно вплинула на формування змісту освіти шкіл національних меншин, зокрема на диференціацію у викладанні таких предметів, як рідна мова та література, історія України, суспільствознавство, естетична культура; запроваджених курсів: «Рідний край», «Народознавство», «Етнографія та фольклор України», «Культура та мистецтво України»; відкриття спеціальних класів та груп для проведення факультативів рідною мовою.

Аналіз розвитку шкіл з 2-3 мовами навчання свідчить, що в Україні забезпечувалося право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою. Передбачались належні форми, засоби викладання і навчання рідної мови.

Список використаних джерел

1. Березівська, Л. Д. Державна політика царату щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти / Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.): монографія / авт.: Сухомлинська О. В., Дічек Н. П., Березівська Л. Д., Гупан Н. М., Бондар Л. С., Антоненко Н. Б., Філімонова Т. В., Антоненко М. Я., Куліш Т. І., Шевченко С. М. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 620 с.
2. Березівська, Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х – перша половина 50-х рр. XX століття) / Л.Д. Березівська // Освіта та педагогічна наука. – 2013. – № 4 (159). – С.59–66
3. Березівська, Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
4. Варвинчук М.П. Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення / М. П. Варвинчук. – К., 2008. – 288 с.
5. Гончаренко, Л. А. Полі культурна освіченість педагога: теорія і практика / Л. А. Гончаренко; за ред. В. В. Кузьменка. – Херсон : РІПО, 2009. – 136 с.

6. Довідка щодо забезпечення прав національних спільнот на Буковині. <http://versii.cv.ua/sotsialni/rumunskyj-aspekt>
7. Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова. <http://zakon5.rada.gov.ua/>
8. Закон України «Про національні меншини» № 249412 від 25.06.1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – С. 529.
9. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 21.
10. Перкаль, М. М. Освіта національних меншин України (1990–2000-ні рр.) / М. М. Зеркаль // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 121–135.
11. Етнонаціональна політика <https://uk.wikipedia.org>
12. Концепція середньої загальноосвітньої національної школи України. (Розроблена МНО УРСР та НДІ педагогіки УРСР) // Поч. шк. – № 11. – 90. – С. 35.
13. Лазар, Я. Національна політика України в освітній сфері (на прикладі польської меншини Прикарпаття) [Електронний ресурс] / Я. Лазар. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/AiV/2009_2/LAZAR.htm
14. Мельник, С. Етнічне та мовне розмаїття України. Монографія / С. Мельник, С. Черничко // Ужгород: ПоліПрінт, 2010 – 164 с.
15. Мілютіна, О. К. Полікультурна освіта школярів у Великій Британії [монографія] / О. К. Мілютіна. – Житомир: Вид-во Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка, 2008. – 192 с.
16. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл УРСР на 1989/90 н. р. // Інформ зб. м-ва освіти УРСР. – 1989. – № 10. – С. 3–5.
17. Про кількість та склад населення України за підсумками Всесоюзного перепису населення 2001 року : повідомлення Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/polit/02dksvnp.htm>.
18. Про Типові навчальні плани початкової школи з українською мовою та мовами навчання національних меншин. Міністерство освіти і науки України (МОН). Наказ № 96 від 28.02.2001, нечин. Документ по состоянию на июнь 2008. <http://ua-info.biz/legal/baseqp/ua-zmwasu.htm>
19. Римаренко, Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К. : Юрінком. – 1995. – С. 202.
20. Шабалина З.П. Дифференцированный подход в обучении младших школьников / З.П. Шабалина // Нач.шк. №6. – 1990. – С. 82.
21. Центральний Державний Архів Вищих Органів України (далі ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 36. – Арк. 1–6.
22. ЦДАВО України. Протокол про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Міністерством освіти республіки Молдова (21 січня 1992 р.). – Ф. 5252. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 245.
23. ЦДАВО України. – Ф. 5252. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 120.